УДК 257.2:271.2:2-664.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.38.5>

СИНКРЕТИЗМ ЯЗИЧНИЦТВА ТА ХРИСТИЯНСТВА. НАРОДНА РЕЛІГІЯ ЧИ ПРАВОСЛАВ'Я?

Крістіна Кваша

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська 40, 10002, м. Житомир, Україна*

Люди із самого початку свого існування намагалося приборкати сили природи, які їх лякали, але через неспроможність це зробити вони почали вірити в покровителів, що «супроводжували» їх та «допомагали» їм із цим. Так виникали божества, релігійні вірування та згодом релігії. На своєму початку релігійні уявлення були політеїстичними (язичництво) з огляду на час та розвиток свідомості людей того часу. Згодом з'явилися монотеїстичні релігії (християнство). Нині відновився інтерес до народних обрядів та традицій, і у зв'язку з цим необхідно проаналізувати народну релігію та народне православ'я. У статті на прикладі народного православ'я показано, як злилися політеїстичні релігійні уявлення язичництва з монотеїстичними віруваннями християн православного напрямку. Таким чином, між православним християнством та язичництвом, як між двома взаємодоповнюючими, але не єдиними окремими самодостатніми частинами, з'явилося їх народне розуміння, яке в науці називають народним православ'ям. У статті розглянуто поняття «язичництво», «двовір'я», «народна релігія», «folk religion», «народне християнство». Автор статті коротко викладає, чому, на її думку, нині недоцільно використовувати поняття «двовір'я», якими були можливі причини злиття двох релігійних уявлень. Також у статті показано, як протягом часу зливалися православні святі та язичницькі божества у своїх образах та функціоналі, причиною чого поставала неспроможність нової релігії (християнства) відповідати вимогам віруючих у всіх сферах їх життя, а також неможливість віруючого населення відмовитися від своїх звичаїв та традицій. Нині чітко відповісти на питання, які традиції та символи запозичували один в одного православне християнство та язичництво, неможливо. У статті автор намагається концептуалізувати значення народної релігії та робить висновки щодо позитивного злиття язичницького та християнського світобачення задля збереження культури в плані реконструкції традиційних вірувань народу. У результаті такого синтезу з'явилися унікальні та неповторні досягнення культури.

Ключові слова: політеїзм, монотеїзм, язичництво, християнство, православні святі, язичницькі божества, двовір'я, народна релігія, «folk religion», народне християнство, народне православ'я.

Як нам відомо, релігія зародилася ще в первісному ладі. Коли люди не могли пояснити явища, які їх оточували та впливали на їхнє життя, вони не стали боротися з непередбачуваним, а почали його вшановувати та поклонятися йому, так виникали покровителі дощу, сонця, вогню та багатьох явищ природи. Так зародилася перша політеїстична релігія – язичництво. (Політеїзм – багатобожжя, монотеїзм – віра в одного бога.) Практично усі народи проходили у своїй релігійній історії етап язичництва або досі залишаються такими. Термін «язичництво» дала християнська церква усьому дохристиянському та нехристиянському. Такої думки дотримуються Б.А. Рибаків і М.В. Гримич: «Поняття «язичництво» охоплює, передусім, політеїстичні вірування, хоча до його змісту входить і віра в духів, фетишів, тотемів, душ, а також первісна магія, чаклунство тощо. Історично язичницькі вірування і культ були більш ранніми формами релігійного практично-духовного

входження людини у світ і стали підґрунтям для виникнення сучасних релігій – монотеїстичних, світових» [1, с. 734]. Церква вважала язичниками народи, які не вірили в одного бога, такі народи в Біблії називали «язичками», а саме людьми, які говорили різними мовами, звідси і слово «язичництво». Термінологічного наукового значення «язичництво» не має, й нині є багато різних та суперечливих думок. «Язичництво вважається релігією політеїстичною, хоча в слов'ян існувало й поняття одного бога – найголовнішого, батька всіх богів (Господа). Тому язичництво можна зарахувати й до генотеїстичних релігій, особливо пізні його форми, які побутували навіть паралельно з християнством» [2]. Язичництво (церк. «языцы» – народи, чужинці, іновірці) – будь-яка (не обов'язково політеїстична) традиційна релігія певного народу, відмінна від сучасних світових релігій [3, с. 409]. Під язичництвом потрібно розуміти той комплекс релігійних уявлень, витоки якого сформувалися разом із розвитком виробничого господарства, землеробства та скотарства, в одному з його поприщів – передньоазіатському і надалі тісно пов'язані з етнокультурною історією, насамперед, індоєвропейських, а також іберійсько-кавказьких, семіто-хамітських, фіно-угорські народи [4, с. 154–155]. Термін «язичництво» семантично пов'язаний із латинським словом *paganus*, який походить від *pāgānicus* («сільський, простий, сільське свято»), *pāgānismus* («язичництво»). Такий термін використовували перші християни для того, щоб пояснити просте існування та побут сільських жителів, які продовжували поклонятися старим богам, після чого цей термін почали активно використовувати місіонери, які і породили такі синоніми, як «погань», «нечистий». Таким чином, першопочаткове значення «говорить, мати мову» нині втрачено та видозмінено. А ось Гегель вважав, що слово «язичник» є «застарілим і вважається негожим через вираженого в ньому презирства» [5, с. 372]. Ю. Лотман зауважував, що язичництво не можна вважати чимось нерозвиненим, на відміну від християнства, адже воно також задовольняло потребу вірити та навіть на останніх етапах приближалось до монотеїзму.

Однак із приходом християнства воно не змогло відразу ж повністю замінити традиційні релігійні погляди, таким чином починаючи зливатися з тамтешніми віруваннями. Так з'являлися нові форми релігійних поглядів – народна релігія. В англomовній науковій літературі народна релігія визначається в термінах *folk religion*, який однозначно сприймається у світовій науці. Слова з приставкою фольк- вже давно увійшли в українську мову та сприймаються доволі легко. У визначення «*folk religion*» Дон Йодер вкладав два сенси: перший – німці називали «*religion Volkskunde*» фольк культурні зміни релігії, другий – антропологічні дослідження синкретизму двох релігій на різних етапах свого розвитку. Також народну релігію називають «двовір'я». І. Левін писав: «Двовір'я – релігійна система, в якій язичницькі вірування і обряди зберігаються під зовнішнім шаром християнства» [7, с. 11]. Народ, зберігаючи свої язичницькі традиції, вступав у конфлікт із християнством, яке підтримувала держава, таким чином, церква вимушена була поглинати вірування язичників для більшої підтримки серед народу. Оскільки в XIX ст. релігійний світ населення не вважався цілком християнським, концепція двовір'я поширювалась і на нього. Таким чином, термін «двовір'я» та «народна релігія» стали синонімами. Слово «двовір'я» з'явилося для того, щоб бути спрямованим проти християн, які продовжували зберігати язичницькі традиції. У часи Київської Русі цей термін використовували в негативному значенні і воно мало на увазі, що православ'я у тому вигляді, в якому воно практикувалося було недоскональним. У Середньовіччі «двовір'я» означало конфлікт, свідомий чи несвідомий, між різними релігійними системами, між старою та новою вірою. Сам термін несе в собі значення подвійності, відмінності один від одного та язичництво і християнство. Цього відтінка не має в терміні «синкретизм», який, навпаки, означає злиття, поєднання,

взаємоіснування. М. Гальковський стверджував у своїй праці, що модель двовір'я – це конфлікт, наполягав на тому, що язичництво являлося частиною народної релігії, хоча і відхиляв думку про те, що селяни були язичниками свідомо. Насадження в масах істинного християнство було їхньою просвітою і цивілізацією. Багато язичницьких обрядів вижили та отримали пізніше християнське пояснення. Г. Федотов доводив, що християнське православ'я проникло в маси тільки тоді, коли воно стало сприймати традиційне поклоніння силам природи та божественній жіночності.

Д. Оболенський дещо переглянув визначення народної релігії суто як двовір'я і виклав чотири ступені взаємозв'язку православ'я та язичництва. На першому рівні церковні догмати ставали популярними. Як приклад він наводить культ Глеба та Бориса. На другому рівні народ приймав християнські ідеї та виражав їх у фольклорі, а також народних духовних віршах. Церква підтримувала ці дві форми народної релігії. Третій рівень складається з язичницьких пережитків, церква зазвичай протилежно звичаям язичництва, але терпіла їх християнізовані форми. Четвертий рівень становить дуалістична ересь богомільства, задля викорінення якого об'єдналась церква та держава. Таким чином, автор зазначає, що народна релігія не тотожна язичництву, відносини церкви та народу не були завжди ворожими. Д. Оболенський вважає народну релігію найбільш просвітленим філософським варіантом християнства.

На думку різних вчених, основним джерелом конфлікту були ідеологічна ворожнеча між християнством та язичництвом, але на практиці й донині церква дозволяє деякий синкретизм. Народ зберігав язичницькі традиції скоріше за все через недостатню асиміляцію нової віри, а не через супротив християнству. В. Власов вважає, що язичництво просто перелилося в християнську форму: «язичництво просто і неопосередковано переливається в християнство, язичницькі чари переростають в християнські чудеса, волхв-чародій стає християнським святим – ось народна філософія того часу» [11, с. 12]. Християнство на нових територіях не одразу стає поширеною релігією та починає поєднуватися з місцевими релігіями, таким чином виникає народна релігія. Вона включає в себе такі поняття, як народне християнство, народне православ'я. Народне християнство являє собою умовну назву народної релігії та поєднує в собі християнське світобачення та релігійне світобачення традиційних релігій народів. Це поняття ширше за поняття «народне православ'я». Тривалий час дослідники вважали, що існує лише двовір'я і ніякого народного православ'я немає. На думку М. Толстого та М. Мазалова, некоректно використовувати термін «двовір'я», адже народне християнство є цілою єдиною системою. «Народне православ'я» – це об'єднання традиційних вірувань східних слов'ян із канонічною православною релігією. Синкретизм язичництва та православ'я унікальний саме тим, що створив свій культурний простір. Люди розуміли, що вони частина природи, а церква не могла охопити усі аспекти життя віруючої людини. Таким чином, православ'я прийняло язичницькі вірування у свій релігійний культ і утворено «народне православ'я». Нині важко сказати, чого більше в цьому схрещенні (християнського чи язичницького), але ми можемо сміливо визначити два рівні релігійної свідомості: буденний, психологічний характер для більшості віруючих та офіційний ідеологічний, носіями якого є церковнослужителі, що в церкві представляють канонічне християнство. У церкві віруючий відчуває себе християнином, адже його оточують християнські ікони, хор, церковнослужителі та християнські молитви. Навпаки, вдома нас постійно оточує більшість язичницького – це святкові страви, пісні, хороводи, якими прославляються матінка-земля, красуня весна, літо красне.

Язичництво та християнство схожі в поклонінні ідолам та іконам, духам та святым, вірою у надприродні сили волхвів та наділенням священників «божественною благодаттю»

та хреста або фетишів зціленням. Багато храмів було збудовано на місцях, де знаходилися язичницькі капища для жертвопринесення та ідолопоклонства богам. «І велів ставити церкви на місцях, де стояли кумири. І поставив церкву святого Василя на пагорбі, де стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди», – наказав Володимир Великий [13, с. 66]. Новий християнський пантеон був схожим на язичницький, Б. Рибаків проводить паралелі [14, с. 769].

Язичництво	Християнство
Стрибог – «бог-отець» (він же Сварог-«небесний»)	Бог-Отець, творець світу
Дажьбог – бог-син небесного бога Сварога	Бог-Син Ісус Христос
Крилаті фантастичні тварини – птиці Смаргл, грифон-Дів	Бог Дух святий
Богиня родючості Макош	Жіноче божество – Богородиця Марія

Зважаючи на таку ситуацію, ми можемо зробити висновок, що люди, які змінювали пантеон, намагалися зробити його схожим за своєю структурою. Функції язичницьких богів перейняли на себе християнські. Миколай Чудотворець вважається покровителем скота, землеробства та мандрівників, що схоже на риси бога Велеса (Волоса). У православній церкві Миколай стоїть на ряду з Богородицею та Ісусом Христом. У XIX–XX ст. існувало повір'я, що Трійця – це Спаситель, Богородиця та Миколай Угодник. Перун – Ілля, єдиний пророк зі Старого Заповіту, якого поважають в православній церкві серед святих. Він вважається повелителем дощу, грози, грому, небесного вогню. У Третій та Четвертій книзі Царств описуються діяння пророка, де він неодноразово зводив вогонь із неба за допомогою молитви. Відомо про такі чудеса Іллі, як втримання бездощів'я, розділення вод Йордану плащем, воскресіння мертвого. Від Перуна Ілля отримує назву «змієборець». Таким чином, у народному уявленні виникає протиставлення між святим Миколаєм (Велесом) та Іллею (Перуном).

Георгія Побідоносця (Єгорія Хороброго) частіше ототожнюють з язичницькими богами Ярилом та Дажьбогом, він захисник скота, покровитель вовків та воїнів, його шанували як заступника християнства на Русі.

Власій у християнстві вважається покровителем тварин, великої і малої худоби, що ототожнює його з язичницьким богом Велесом.

Богородиця – матір Божя. До Богородиці в народі зверталися з молитвами та заговорами для захисту жінок, рожаниць та захисту від лиха. Її сприймали як матір усього, чим вона і схожа на матір сирій землі.

Існує чотири образи Праскеви, з якими злилась православна Праскева П'ятниця. Ікони святої зазвичай являлись у джерелах або колодязі, бо вона вважалася покровителькою цих місць. Відомо, що в народі вода символізує шлях у потойбічний світ, де живуть русалки, водяні. Також часто біля храмів на честь святої були кладовища, адже її вважали покровителькою мертвих. Також вона асоціювалась з язичницькою Долею. Її називали жіночою святою, покровителькою жіночого ремесла, чим вона ототожнюється з язичницькою Макошшю і Землею.

Флор і Лавр – рідні брати, мученики. За життя займалися кам'яною справою. У народі є покровителями конярства, а іноді об'єднувались в одного бога коней. У стайнях було прийнято вішати їх ікони. Таким чином вони мали часткову функцію бога Волоса. Спеціальною «фроловською просфорою» (ржаною) в день Флора і Лавра кормили усіх коней та худобу. Саме у зв'язку з культом Волоса можна зрозуміти зв'язок Флора і Лавра зі сліпотою та зціленням сліпоти. Роль покровителів скота можуть приписувати й іншим святым на території України (Спіридоній, Модест, Харлампій).

Риси язичницького бога Сварога перейняли одразу два святих брати-безсрібники Косма і Даміан (Дем'ян та Кузьма). У селищах на честь цих святих було прийнято розводити багаття та палити півня, такий самий обряд виконували язичники, які поклонялися Сварогу. Також братів шанували як божественних ковалів, тому їх образ частково співвідносяться з образом Перуна. Також братів співвідносять з язичницьким божеством Полем, адже вони, як і останній, називалися покровителями шлюбу.

Святого мученика Мирона, у народі прозваного «вітрогоном», вшановують у серпні, тоді коли і справлялося свято Стрибога. Саме на Мирона спостерігалася повітряна погода, навіть побутувало повір'я: «Мирони- вітрогони пил по світу женуть, за червоним літом стогнуть».

Християнська свята Анастасія (з грецької «воскресіння»), замінила язичницьку Недільку, яка відмічала своє свято в неділю. Працювати в цей день було заборонено, адже Неділька могла звести всі справи нанівець.

Касіян – один із християнських засновників та теоретиків чернецтва в Галлії. У східнослов'янській народній традиції вшановується як негативний образ – Касіян Немилович. Багато рис, які народ дає Касіяну, належать демонам Вію та Буняку. Касіянів день відмічається раз на чотири роки 29 лютого, ходять у народі легенди, що у нього поганий погляд, який є згубним для живого. З цього приводу в українському побуті виникла легенда, за якою Касіян нерухомо сидить на стільці з опущеними в'ями, які сягають колін і не дають змоги йому відкрити очі та побачити Боже світло. І лише у високосний рік 29 лютого він може відкрити очі, і те, що він в цей момент буде бачити, те і буде помирати [15, с. 690]. Такою рисою святий схожий із демонами, що мають очі, які не можуть відкрити самостійно.

Після вищезазначеного видно, що народне православ'я простежується в образах деяких святих та способах їх шанування, нагромадження їх рисами та характерними особливостями слов'янських божеств та навпаки. Характерною особливістю народного православ'я є рівноправне шанування як священників храму, так і знахарів, відунів. Зазвичай носіями народного православ'я є пересічні громадяни, які сприймають лише зовнішню оболонку православ'я із його святами, що здебільшого є спадком язичництва, не вникаючи в суть. До прикладу, поминання, де є важливими вичитка молитов, а також принесення на могилу покійним їжі, є атрибутом звичаїв язичників. Деякі сучасні дослідники зауважують, що православ'я прибуло на територію Русі задовго до схизми, але було вибране основною релігією через схожість до східнослов'янського язичництва. А. Устименко пояснює виникнення феномена народного православ'я тим, що нова віра не знищувала стару віру та культові традиції, а навпаки, дозволяла їй зібрати в єдине ціле. Вона м'яко вводила своє світорозуміння [16]. Народне православ'я нині не втратило свої позиції, а лише видозмінилося. Також народне православ'я тісно пов'язане з сільськогосподарським обрядами, що говорить про ще, що язичництво – це природна релігія, тісно пов'язана з циклами та порами року.

Підбиваючи підсумки вищезазначеного, ми можемо говорити, що народна релігія – явище поширене, ортодоксальне православ'я існує лише в храмах та його дотримуються зазвичай священники. Таким чином, можна думати, що двовір'я – це релігійне та культурне явище, де поєднується дві релігії: християнство та місцеві релігії. Нині таке явище у християнстві прослідковується не часто, скоріше за все існують симбіоз, поєднання, які переростають в окрему, самостійну та самодостатню релігійну систему – народне православ'я. Таким чином, ми розуміємо, що такі явища закономірні, адже неможливо знищити традиційні вірування народу, а отже, треба зберегти свою народну ідентичність.

Список використаної літератури

1. Лобовик Б. Язичництво. *Філософський енциклопедичний словник* / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
2. Язичництво. *Українська релігієзнавча енциклопедія*. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/yazychnytstvo/>
3. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики: Словник. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
4. Арутюнов С.А. Язычество древних славян. *Наука*. 1981. № 4. С. 154–161.
5. Гегель Г. Философия религии в двух томах. Т. 2. Москва : Мысль, 1977. 576 с.
6. Yoder D. Toward a Definition of Folk Religion. *Western Folklore*. Vol. XXXIII. № 1: Symposium on Folk Religion. 1974. URL: <https://www.amazon.com/Western-Folklore-Symposium-Religion-January/dp/B001TJO5BQ>.
7. Левин И. Двоеверие и народная религия в истории России. Москва : Индрик, 2004. 216 с.
8. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Москва: Печатня А. Снегиревой, 1913. 309 с.
9. Fedotov 1975 — G. P. The Russian Religious Mind. Belmont, Mass.: Nordland, 1975. Vol. I. / Рус. пер.: Федотов Г. П. Собр. соч. Т. 10. Русская религиозность. Ч. 1. Христианство Киевской Руси X–XIII вв. Москва, 2001.
10. Obolensky D. Popular Religion in Medieval Russia. The Religious World of Russian Culture Vol. 2. Russia and Orthodoxy. 1975. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783111396736-004/html>
11. Власов В.Г. Христианизация русских крестьян. *Советская этнография*. 1988. № 3. С. 3–15. URL: https://journal.iea.ras.ru/archive/1980s/1988/no3/1988_3_003_Vlasov.pdf
12. Мазалова М.Н. Народное христианство и магические практики кенозерской «знающей». *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. 2015. № 4. С. 16–26. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/narodnoe-hristianstvo-i-magicheskie-praktiki-kenozerskoy-znayushey/viewer>
13. Літопис Руський. *Дніпро*. 1989. URL: http://aps-m.org/wp-content/uploads/2017/03/Litopisec_Litopis-Ruskiy_1_Litopis-Ruskiy-Povist-minulih-lit_RuLit_Net.pdf.
14. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. Москва : Наука, 1987. 782 с.
15. Мадлевская Е.Л. Русская мифология. Москва, 2005. 784 с.
16. Устименко А.Л. Народная религия Руси: «между» язычеством и православием. *Ценности и смыслы*. 2017. № 2. С. 33–45.

THE SYNCRETISM OF PAGANISM AND CHRISTIANITY. FOLK RELIGION OR ORTHODOXY?

Kristina Kvasha

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Department of Philosophy and Political Science
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

Since the very beginning of humanity existence, people were trying to curb the forces of nature, which frightened them, but because of their insolvency to make it they began to believe in the patrons that «accompanied» and «helped» them with this, namely they were their patrons. So the deities arose and subsequently religious beliefs and religion appeared. At the beginning, religious ideas were polytheistic (paganism) due to time and development of people's consciousness of that time. Subsequently, monotheistic

(Christianity) of religion appeared. Nowadays the interest in folk rites and traditions was renewed and in this regard, it is necessary to analyze the people's religion and popular Orthodoxy. The article contains the example of folk Orthodoxy which shows how polytheistic religious representations of paganism and monotheistic beliefs of Christians of Orthodox direction were merged. Thus, between the Orthodox Christianity and paganism, as between two complementary, but not as the only separate self-sufficient parts, their folk realization appeared which is called folk Orthodoxy in science. The notions, such as «paganism», «double faith», «folk religion», «folk Christianity» are considered in the article. The author of the article briefly indicates why in her opinion it is inappropriate today to use the concept of «double faith», what possible reasons of merging of two religious ideas can exist. Also, the article shows how the Orthodox Saints and Pagan Deities were merged in their images and functional system, the reason for which was that the new religion, namely Christianity couldn't comply with the requirements of believers in all spheres of their lives, as well as the impossibility of the believer to abandon their customs and traditions. Nowadays it is impossible to answer the question clearly: What traditions and symbols did Orthodox Christianity and paganism borrow from each other? In the article, the author tries to conceptualize the significance of folk religion and conclusions of a positive merger of pagan and Christian worldviews to preserve culture in terms of reconstruction of traditional beliefs of the people are made. As a result of such synthesis we can see the emergence of the unique and inimitable cultural achievements.

Key words: polytheism, monotheism, paganism, Christianity, Orthodox Saints, Pagan Deities, double faith, folk religion, folk Christianity, folk Orthodoxy.